

VER

Svenja Flasspöhler

GE

Omgaan met onrecht

VEN

ten have

Svenja Flasspöhler

Vergeven

OMGAAN MET ONRECHT

th ten have

Inhoud

Proloog: achteromkijken 11

Inleiding: de uitdaging van het vergeven 19

Betekent vergeven begrijpen? 37

Onbegrijpelijk! Over extreme beslissingen in
het leven 40

Wil en waan: grenzen van schuld 45

De Nora-problematiek: het taboe van
vrouwelijke zelfbestemming 52

Het kwaad begrijpen: een reis door de
filosofische geschiedenis 57

De mysterieuze andere en de kracht van het
goede 66

‘Hij wist niet wat hij deed’: hoe een moeder
probeert de moordenaar van haar dochter
te vergeven 71

Betekent vergeven liefhebben? 83

De liefhebbende blik 87

Emotioneel krediet: vergeven als
vertrouwensvoorschot 90

Toon je berouw! Over de logica van iets
terugverwachten 93

Onvoorwaardelijke schuldenknip: de 'andere
economie' 98

De goddelijke roep van boven 106

Nutteloze inspanning: de idiotie van het
vergeven 110

Geschonken leven: wat zijn kinderen hun
ouders schuldig? 113

Schuld en liefde: een bezoekje aan een
bijbelkring in de gevangenis 118

Betekent vergeven vergeten? 129

Actief vergeten 135

Wat me niet doodt maakt me sterker? 140

Verzinken in vergetelheid: vergeten door te
herinneren 144

Is schuld erfelijk? 150

Ik vergeef alle nazi's: de zelfgenezing van Eva
Mozes Kor 156

Vrede stichten door 'niet te herdenken': de
amnestie 162

Christelijke retoriek op de foute plek? Over
politieke vergiffenis 169

Voor altijd onvergeeflijk: over metafysische
schuld 174

Als wonden niet genezen: een gesprek met
twee overlevenden van de Shoah 178

Epiloog: door het open tuinhek 200

Dank 203

Noten 205

Literatuur 211

Register 217

Betekent vergeven
begrijpen?

In het kleine dorp in het Duitse Westfalen waar ik ben opgegroeid, was het een schandaal dat mijn moeder ons verliet. ‘Hoe kun je?’ luidde de onuitgesproken vraag die ik altijd meende te horen als ik bij vriendinnetjes op bezoek was, broodjes haalde bij de bakker of onder het toezien van de burens het gras maaide. Het was een vraag die de schuld van mijn moeder tot in het onmetelijke, duivelse liet uitgroeien. Een vrouw die haar man bedriegt. Die haar kinderen verlaat. Dat is niet te begrijpen!

De vraag naar de beweegredenen van mijn moeder heeft mij mijn leven lang achtervolgd. Ik wilde die redenen begrijpen, de innerlijke logica herkennen om zo het kwaad dat aan mijn moeder kleefde in een verontschuldigende verklaring te veranderen. Maar is wat begrijpelijk is per definitie ook vergeeflijk?

Onbegrijpelijk! Over extreme beslissingen in het leven

Begrijpen, schrijft Hannah Arendt in 1953 in haar essay *Verstehen und Politik*, is een niet-eindigende activiteit, waarmee we de werkelijkheid in een continu proces van verandering en aanpassing ervaren en accepteren, dat wil zeggen waarmee we proberen ons in de wereld thuis te voelen.¹⁵ Eenvoudig gezegd: we krijgen weer vaste bodem onder onze voeten als we de omstandigheden rond een misdrijf of immorele daad proberen te doorgronden. De wereld, die even helemaal uit zijn voegen leek te zijn geraakt, is niet meer vreemd of vijandig, maar is weer rationeel toegankelijk. Begrijpen betekent (oorzakelijke) verbanden leggen.

Echter, vult de filosofe aan, begrijpen betekent niet automatisch ook vergeven. En als bewijs van haar bewering voert Hannah Arendt het totalitarisme op. Als je daarvan de structuren begrijpt, betekent dat nog niet dat de misdaden die in naam van dit regime worden gepleegd automatisch vergeven zijn. 'De mate waarin de opkomst van totalitaire regimes een onoverkomelijk feit is in onze wereld en wij dat begrijpen, betekent niet dat we het billijken. Het betekent

dat we ons met een wereld waarin deze dingen mogelijk zijn verzoenen.’¹⁶

Wie de verbanden begrijpt die een misdaad bevorderen of zelfs vereisen, billijkt die misdaad niet automatisch – een verschil dat aanschouwelijk is gemaakt bij de veroordeling van Adolf Eichmann, wiens proces persoonlijk werd bijgewoond door Arendt. Eichmann, ss’er en leider bij de Gestapo onder Hitler, was medeverantwoordelijk voor de uitroeiing van zes miljoen mensen. Toen hij in 1961 voor de rechtbank in Jeruzalem moest verschijnen, verdedigde hij zich met het argument dat hij slechts had uitgevoerd wat het nationaalsocialistische regime van hem had geëist. Maar juist de gedachteloosheid waarmee Eichmann zijn plicht had vervuld, was reden voor Arendt om hem niet te vergeven. Tenslotte was Eichmann wel degelijk in staat geweest zelf te denken en anders te handelen. Zij was dan ook voorstandster van de doodstraf voor Eichmann, die zijn gruweldaden vanachter een bureau had uitgevoerd.

In de casus Eichmann zien we dat we de beweegredenen van een daad best kunnen begrijpen, zonder meteen van vergelding af te hoeven zien. Anders gezegd: ik kan de motieven begrijpen die een mens ertoe brengen bijvoorbeeld een moord te begaan, maar daarom billijk ik de

daad nog lang niet. Als we Arendts argumentatie volgen, is begrip dus geenszins voldoende voorwaarde voor vergiffenis.

Maar hoe verhoudt zich bovenstaande tot veel minder ernstige overschrijdingen als de schandelijke beslissing van mijn moeder haar gezin te verlaten? Welke conclusies kun je met de argumenten van Arendt trekken uit zulke gevallen?

Laten we om een antwoord op die vraag te vinden, kijken naar de conformismekritiek van Arendt. De algemene en dus ook voor het eigen leven geldende eis van de filosofe was, geheel in de zin van Kant: heb de moed je verstand te gebruiken. Keer je ook, als jij dat juist vindt, tegen de conformistische massa. Deed mijn moeder met haar buitengewone handeling niet precies dat? En volgt daaruit niet dat je mensen als mijn moeder kan, ja zelfs *moet* vergeven?

In ons dorp woonden vele vrouwen die, had ik het idee, zich nooit serieus afvroegen of hun man en kinderen hen gelukkig maakten of niet. Ze voegden zich in hun burgerlijke bestaantje en gedroegen zich conform. Achteraf bekeken was mijn moeder destijds dus ontzettend vrij door zich niet zomaar door normen te laten koeioneren en haar lot vastbesloten in eigen hand te nemen. Op haar 34ste. 'Je verandert je leven nu, of

je zult het nooit veranderen,' legde ze me later een keer hierover uit. De consequentie waarmee ze haar koerswijziging voltrok lijkt in dit licht veel meer een teken van autonomie dan van koelbloedigheid.

We zouden niemand echt autonoom noemen die zijn eigen principes slechts trouw blijft als de voorwaarden optimaal en er geen hindernissen zijn, schrijven Michael Pauen en Harald Welzer in hun boek *Autonomie*. Wie echt volgens eigen wensen, overtuigingen en principes wil leven, moet in staat zijn weerstand te bieden. Je moet vasthouden aan je eigen principes, ook als anderen tegenspreken, je moet in staat zijn ze door te zetten als er obstakels zijn en je mag je niet van de wijs laten brengen als anderen het anders doen dan jij.¹⁷ Hoe kon ik mijn moeder voor zo'n houding veroordelen? Verdient moed vanuit dit perspectief niet juist waardering?

Tja. Zo plausibel en troostrijk deze verklaring me op goede momenten ook lijkt, zo erg knaagt mijn twijfel op minder goede momenten. Handelde mijn moeder echt vanuit haar vrijheid? Druist het feit dat ze ook van haar derde man scheidde en haar nieuwe gezinnetje uit elkaar viel niet in tegen mijn aanname?

Het is weliswaar een kenmerkende eigenschap van autonomie overeenkomstig je eigen

wensen en overtuigingen te leven. Maar, werpen de zojuist genoemde Pauen en Welzer tegen: wensen en overtuigingen zijn alleen dan eigen als je ze ‘zelf controleert. Concreet betekent het dat je kunt opgeven als je dat wilt.’¹⁸

*

Een warme nazomerdag. Ik zit met mijn halfzusje op een terrasje in een park in Berlijn. De zon gaat onder. We eten samen, drinken een biertje. En als zo vaak, hebben we het over mijn moeder.

‘Het ergste is niet dat ze wegging,’ zegt mijn zusje. ‘Dat ze het contact verbrak, dat was erg.’ Ze peinst. ‘Heb je al eens bedacht dat mama misschien ziek is?’

Ik stop met kauwen en kijk mijn zusje ongeloofig aan.

‘Weet je wat borderline is?’

Ik ben zo overrompeld dat ik nog steeds niets kan zeggen.

‘Dat is een persoonlijkheidsstoornis. Mensen die borderline hebben, kunnen geen stabiele relaties aangaan. Ze zijn extreem humeurig, agressief tegen anderen en tegen zichzelf...’

Ik leg mes en vork neer en zeg tegen mijn zusje dat het niet zo eenvoudig is allemaal. Door het gedrag van mijn moeder pathologisch te noe-

men, verontschuldigt ze alles wat onze moeder wel en ook niet gedaan heeft. ‘Vind je dat niet een beetje te simpel?’

Of ik me kan voorstellen mijn kind in de steek te laten. Voor altijd. Vraagt mijn zusje, die acht jaar was toen onze moeder haar verliet.

Nee. Natuurlijk niet.

Zie je.

Wil en waan: grenzen van schuld

Hoe kun je herkennen of mensen iets uit intrinsieke vrije wil of vanuit innerlijke dwang doen? Is bergbeklimmer Reinhold Messner een man met een buitengewone wilskracht of is hij gewoon gek? Getuigt de daadkracht van een ontwikkelingshelfer in ebolagebied van heldendom of van een onverwerkt trauma uit de kindertijd? En wat kun je zeggen over de piloot die in maart 2015 een vliegtuig vol passagiers tegen een berg aan liet vliegen en 150 mensen mee de dood in nam? Was de reden echt een zware depressie of hebben we te maken met de vrije wil van een mens die de zin van zijn leven niet inzag en het niet kon hebben dat de wereld ook zonder hem door zou draaien?

Hoe groter de door een mens begane grensoverschrijding is, hoe ongebruikelijker zijn handelen lijkt, hoe moeilijker het is om vast te stellen of die overschrijding een uitdrukking van autonomie of toch eerder een resultaat van een ziekte is. In vreselijke gevallen als de vliegtuigramp met Germanwings is er de wens dat het laatste van toepassing is en er een verklarende, benoembare oorzaak voor het gruwelijke handelen bestaat. Klinische duidingen brengen een daad weer op het rationele vlak, creëren een rustgevende distantie ten opzichte van de dader, en verontschuldigen zijn handelen ten minste gedeeltelijk. Een depressie bracht de piloot tot zijn wanhoopsdaad, dwong hem er zo mogelijk toe. Onder normale omstandigheden zou geen mens zoiets doen! Zou de daad uit vrije wil zijn gepleegd, dan schuilt er in ieder van ons een potentiële massamoordenaar en dat is een angst-aanjagende gedachte (zie ook verderop in dit boek onder: Het kwaad begrijpen).

Hoe dicht wil en waan bij elkaar liggen, toont het geval Anders Breivik. Deze terrorist, die in 2011 op het Noorse eiland Utøya 77 mensen doodschoot, kreeg in een eerste rapport een paranoïde schizofrenie toegeschreven. Dit rapport werd aangevochten. In augustus 2012 werd Breivik voor volledig toerekeningsvatbaar verklaard

en tot 21 jaar gevangenisstraf met tbs veroordeeld.

Die zogenaamde toerekeningsvatbaarheid geeft inderdaad de doorslag als het om de vraag gaat of en hoe een mens (moreel of juridisch) ter verantwoording kan worden geroepen. Was de 'dader' echt de veroorzaker van zijn daad? Of werd hij gestuurd, in zijn handelen zelfs gedetermineerd door een psychisch defect?

Zulke vragen brengen ons diep in de filosofische discussie over de vrije wil. Inderdaad is het bij nader inzien helemaal niet zo duidelijk wat autonomie eigenlijk is. In zijn roman *Misdaad en straf* beschrijft Fjodor Dostojevski hoe een mens tot moordenaar wordt. Raskolnikov, een arme student, vermoordt een rijke woekeraarster. De overwegingen die tot de daad leiden zijn in eerste instantie best rationeel. Wat is het leven van een nutteloze, gierige vrouw vergeleken met een leven dat de wetenschap en de wereld nog kan dienen? Aldus de koele redenering van Raskolnikov waarmee hij zijn plan rechtvaardigt en tegen zijn eigen scrupules probeert te verdedigen. Als hij ten slotte de moord begaat, wordt hij echter niet zozeer geleid door zijn eigen kosten-batenlogica, maar door een hogere macht die hem geen keuze laat, die hem regelrecht tot moord aanzet. 'Die laatste dag, de dag die zo onver-

wacht de laatste en allesomvattend doorslaggevend bleek te zijn, had hij bijna volkomen mechanisch beleefd. Alsof iemand je bij de hand neemt en achter zich aanzelt, onweerstaanbaar, blindelings, met bovennatuurlijke kracht, zonder tegenspraak. Het leek alsof hij met de slip van zijn hemd aan een tandrad was blijven hangen en nu langzaam maar zeker onherroepelijk de motor van de machine in werd getrokken.¹⁹

Dostojevski slaagt erin op slechts een paar pagina's het hele drama van menselijke schuld te ontvouwen. Aan de ene kant moeten we ons doen en laten verantwoorden en moeten we net als Raskalnikov leven met wroeging als we ons schuldig maken. Aan de andere kant staat de vraag hoe autonoom een mens in zijn handelen eigenlijk is. Wat als de mens toch niet vrij is? Moeten wij zijn doen in moreel, maar ook in juridisch perspectief dan niet milder beoordelen? Waarom een daad vergelden als de 'dader' eigenlijk geen keuze had?

In zijn boek *Willensfreiheit und rechtliche Schuld* zet rechtsfilosoof Reinard Merkel precies deze vragen uiteen. Volgens Merkel is vrije wil geenszins vanzelfsprekend. Hij motiveert zijn twijfel met een analyse van het verband tussen hersenen en geest en de vraag in welke relatie onze (vermeende) autonomie staat tot het

neurofysiologische materiaal, oftewel de in de hersenen bestaande verbindingen. Zo blijkt telkens weer dat neurale defecten een best belangrijke rol spelen bij misdrijven. Als voorbeeld noemt Merkel onder meer het geval van een veertigjarige Amerikaanse leraar bij wie een hersentumor pedofiele neigingen veroorzaakte. Met deze kennis op de achtergrond moet de toerekeningsvatbaarheid van daders in een ander licht worden gezien. ‘We moeten erkennen dat de aanname dat een “normale” dader een vrije wil heeft in de zin van een ook-anders-kunnen-handelen op het moment van zijn daad niet alleen niet te bewijzen valt, maar dat er ook geen goede argumenten voor aan te voeren zijn.’²⁰

Merkel wil niet zover gaan het hele rechts- en strafstelsel af te schaffen. We hebben, aldus de rechtsfilosoof, de straf door schuld nodig om het functioneren van de maatschappij in stand te houden. De straf dient bijgevolg een puur instrumenteel, utilitair doel. Maar rechtvaardig in eigenlijke zin vindt Merkel het niet. Het zou ons sieren een dader bescheidener, of zelfs met een behoorlijke portie slecht geweten te bejegenen, aldus Merkel. ‘Of hij als empirisch mens werkelijk verdient wat hem als rechtspersoon wordt opgelegd met de straf, weten we niet.’²¹

Waanzin en maatschappij

Merkels argumentatie raakt een gevoelige snaar. Tenslotte berust niet alleen ons rechtssysteem, maar ook de democratie op de aanname dat de mens autonoom is. Tegelijkertijd ligt deze zo centrale eigenschap momenteel massief onder vuur en klinkt er niet alleen vanuit neurologische hoek relativering. Veeleer wordt het subject [= de mens] dat Immanuel Kant eigenlijk van zijn onmondigheid wilde bevrijden, sinds het einde van de negentiende eeuw letterlijk als veelvoudig ‘onderworpen’ (uit het Latijn, *sub-jectum*: onderworpen) beschouwd. In navolging van Nietzsche definieert de Franse filosoof Michel Foucault de mens als een door de geschiedenis en taal gevormd wezen. De mens, aldus Foucault, is vol van ‘machtsdiscussies’ die zijn gedrag, zelfs zijn lichaam en zijn seksualiteit tevoorschijn doen komen. In die geest is ook de waanzin er niet zomaar, maar het effect van uitsluitingsmechanismen die het gezonde van het zieke, het bespreekbare van het onuitsprekelijke scheiden. Wat denkers als Foucault dus eisen, is een blikverruiming die als vanuit vogelperspectief het grote geheel, de medische, morele en ethische bepalingen van een maatschappij omvat.

Menselijk gedrag dat wij spontaan als ziek en waanzinnig bestempelen, staat zo nogmaals in

een heel ander licht. Om op mijn eigen verhaal terug te komen: waarom was het weggaan van mijn moeder eigenlijk zo'n heiligschennis? Verlaten vaders niet om de haverklap hun gezin? Waarom worden moeders zoveel zwaarder veroordeeld, zelfs voor ziek of gek verklaard als ze zich uit de dwangbuis van een huwelijk en huishouden proberen te bevrijden? Waarom hebben ze niet net als mannen het recht hun leven te leiden zoals zij het willen en zo nodig ten koste van een ander? Hun gezin te verlaten om hun roeping te volgen, zoals kunstenaar Paul Gauguin ooit deed? Het roer radicaal om te gooien, hun passie te volgen, zelfs als de prijs is hun eigen kinderen te verliezen?

Haar literaire metgezellinnen vindt de ont-aarde moeder in Ibsens Nora, Tolstojs Anna Karenina, Fontanes Effi Briest en Flauberts Madame Bovary. In wat volgt onderzoek ik de ta-boebreuk van vrouwelijke zelfbestemming en pluis ik het weggaan van mijn moeder tot aan de grenzen van de begrijpelijkheid uit.